

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1\(29\).146515](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2018.1(29).146515)

УДК.2-135

Фаріда Тихомірова

ТРАНСФОРМАЦІЯ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МІСТА

У статті висвітлюються особливості сакралізації міського простору на різних етапах розвитку європейської цивілізації. Міський простір у його історичному розвитку розглядається як результат ієротопічної творчості. Показано, що міський простір Одеси являє собою своєрідний гіперпалімпсест, який несе відбиток розмаїття світоглядних ідей епохи європейського Просвітництва.

Ключові слова: ієротопія, сакральний простір міста, сакралізація міського простору, міський миф, урбаністичні студії.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.

Місто постає не тільки одним із найважливіших компонентів цивілізації, але і її істотною ознакою – поряд з державою та соціальною стратифікацією. Це зумовлено підвищенням ролі міст у розвитку сучасного суспільства, яке безперервно зростає не тільки в розвинених країнах, але і в країнах так званого «третього світу», де значна частина всього населення часто зосереджується в одному великому місті.

Проблематика міста протягом тривалого часу є популярною у соціальній філософії. Під впливом пізнавальних поворотів у гуманітарному пізнанні (соціоісторичного, антропологічного, культурного, лінгвістичного, прагматичного та ін.) теорія і практика «urban studies» змістовно трансформуються, з кожним роком їхнє проблемне поле розширюється. До вивчення міста звертаються історики [6], дослідники міського архітектурного ландшафту [10], представники гуманітарної та історичної географії [1; 9], культурологи [5], релігієзнавці [2].

Місто як соціокультурне явище – одна з найбільш складних, дискусійних і актуальних проблем у системі гуманітарних знань. Міський простір не тільки більш складно організований, але і набагато більш динамічний, змінний, ніж сільський. Сучасна культура наповнена суто міськими сенсами. Інтерес для дослідження представляють не тільки різні форми релігійних відносин різних частин соціуму, соціальних інститутів, інтелектуальних і літературних ігор, художніх експериментів. Сюди ж слід віднести окултні захоплення, простори нетрадиційних вірувань і рольових клубів історичної реконструкції, кіно, комп'ютерних технологій тощо.

В місті зосереджені релігійні та адміністративні інститути, що зберігають архетипічну пам'ять про своє сакральне походження і вимагають своїх

спеціалізованих просторів із встановленими для них правилами ритуального поведінки і розподілом ролей. Міста аналізуються у візуальному контексті, «читаються» як тексти та розглядаються як художні образи. Культурний поворот привертає увагу також до міфологічних аспектів у «характері» міст. Останнім часом проблематика сакрального простору стає актуальною у дослідницькому загалі. Характерною рисою для сучасної України стає сакралізація Європи, як еталону найвищого розвитку стандартів комфортного життя, цінностей та світу споживання, основою цінностей західної цивілізації і водночас як колиска світової сучасної культури. Певною мірою, практично увесь життєвий простір старовинних європейських міст може бути сакралізованим.

Метою роботи є з'ясування особливостей ієротопії міського простору в його історичному розвитку, виявлення особливостей сакралізації протягом різних епох. Об'єктом дослідження є міський простір Одеси як відбиток світоглядних ідей епохи європейського Просвітництва.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Онтологічними засадами існування будь-якого фізичного об'єкту, окремої людини і певної людської спільноти є просторово-часовий вимір буття. Процес урбанізації спонукає дослідників переосмислювати особливості просторового виміру суспільства. Проблеми простору привертала увагу М. Гайдеггера [11], А. Лефевра [7].

На метафізичний вимір сакрального топосу вказував і французький дослідник сакральних міст багатьох цивілізацій Ж.-М. Анжебер. Традиційне місто розглядається дослідниками (Ж.-М. Анжебером, М. Еліаде) як сакральний Центр Миру, як носій духовної і божественної енергії, як земний аналог небесної гармонії.

У теоретико-методологічних побудовах Еліаде сакральне – найважливіший патерн релігійної свідомості. Розвиваючи ідеї Е. Дюркгейма і Р. Отто, Еліаде трактував історію всіх релігій, «від найпримітивніших до найбільш витончених», через опис самого різного плану ієрофаній, «проявів священних реальностей». Наш світ бінарний, він складається зі світу сакрального і світу профанного, два співвіднесених світи, вони можуть бути визначені лише один через інший. Сакральне дослідник визначив через протиставлення мирському, «профанному», а переживання сакрального пов'язав, в першу чергу, з епохою архаїки [12, с. 261].

З другої половини XIX ст. місто постає одним із головних «героїв» у світовому мистецтві. Це дало поштовх до нового осмислення міста як у мистецтві, так і в науці.

Дослідження семіотики міста і його частин, як слушно зазначав антрополог та лінгвіст Вяч. Вс. Іванов, відіграє важливу роль при вирішенні

багатьох задач, у тому числі економічних. Він наголошував на важливій ролі, яку завжди відігравала соціальна оцінка – «судження жителів про ступінь символічної привабливості тієї чи іншої частини міста» [3, с. 165]. У теорії та методології герменевтики виникла знаково-символічна і семіотична інтерпретація міста [8].

Американська дослідниця Л. Манцо, проаналізувавши емоційні відносини людей з місцями, зробила висновок, що вони є мінливим, динамічним явищем, і можуть бути свідомим процесом, в якому люди є активними творцями свого життя [13]. Так, український географ М. Воловік визначив сакральний ландшафт як ієротопію священних місць етнокультурного регіону, сформованих у процесі ієрофанії та дослідив сакральні ландшафти Поділля. Класифікації сакрального простору розроблені у гуманітарній географії. Дослідниками виділені групи сакрального простору: релігійні, природні та історичні, запропоновані географічні, архітектурні, етнографічні, а також езотеричні критерії [1]. Зауважимо, що наведеним класифікаціям бракує цілісності.

Внаслідок інтеграції релігієзнавства та географії виникла інтегративна галузь досліджень – сакральна географія, її предметом є дослідження сукупності місць і об'єктів, що користуються релігійним шануванням у місцевих громадах. Один із фундаторів культурної географії І. Мітін пропонує для позначення багатозаровості простору термін «палімпсест», що позначає систему з множинних реальностей, де кожна з них може в певних умовах стати головною; цілісну сукупність пластів, ієрархія яких варіативна [9].

Ієротопічний підхід, запропонований О. Л. Лідовим, може бути застосований не тільки при дослідженні сакрального середовища храмів, міст або ландшафтів, а й для вивчення просторової образності в малих формах мистецтва і письмових текстах. Результатом ієротопічної творчості могли бути не тільки церкви і святилища, а й ландшафти, архітектурні комплекси, і навіть міста і країни [4]. Отже, найчастіше дослідники звертаються до двох ієротопій: стародавньої, магічної, і середньовічної, релігійної. Протягом XIII–XVI ст. до них активно додається і третя «ієротопія» – вирішальним фактором стають витвори мистецтва, які енергійно заміщали міфологізовані природні цикли, діяння верховних богів і володарів або есхатологічні орієнтири, що лежали в основі попередніх історичних систем.

У багатозаровій структурі міського простору сакральні місця відрізняються винятковістю, тут діє міфологічний принцип організації і структурування реальності на тлі вже в цілому деміфологізованого міського простору. Міфологеми такого роду стають невід'ємною частиною формування міської ідентичності, умовою підвищення статусу міста.

Городяне свідомо обирають ту чи іншу реальність і цей вибір визначить їхнє буття, можливість у будь-який момент опинитися в просторі кожної з існуючих реальностей.

Серед множинності і варіативності просторів сучасного міста можна вказати на існування місць, насичених для городян міфологічними сюжетами і сакральними смислами. Типовими складовими подібних просторів є міфи про походження міста, його знакових особистостей (культурних героїв), легенди про «місця сили», міфологеми, що нагадують події священної історії. Важливу роль в організації і сприйнятті міського простору відіграє і співіснування в ньому різних видів історичної спадщини (дореволюційної, радянської, пострадянської) з відповідною системою міфологем, знаків і символів.

Декомунізація українських міст теж дає яскраві приклади десакралізації та ієротопії. Починаючи з 2014 р. ми стали водночас свідками і учасниками політичних і суспільних перетворень, перейменування і перепланування вулиць, знесення і встановлення монументів, тощо. Вітчизняна дослідниця, релігієзнавець К. Л. Гуржи привертає увагу до зміни сакрального значення та динамічного переформатування міських просторів [2]. У багатьох місцях України, раніше пов'язаних із шануванням інших пам'ятних подій, часто радянських, спостерігається ієротопія, пов'язана з декомунізацією, Майданом, анексією Криму, проведенням АТО і військовими діями в Донбасі.

Виклад основного матеріалу. Організація міського простору здійснювалась в контексті певних світоглядних ідей. Поява античного міста була пов'язана із загальним культом, спочатку територію сакралізували й поєднували з легендою, яка пояснювала вибір саме цієї точки простору. Саме боги визначали рівень і напрямок сакралізації полісу.

Зауважимо, що і греки, і римляни вважали, що саме боги повинні вибирати місце для міста і вказувати на нього людині. Так, греки, вирішивши заснувати нове місто, зазвичай зверталися за порадою до Дельфійського оракула. Організація міського простору в Римі відповідала провідній сакральній ідеї того часу – людина належить полісу, а не світові. Світ поза стінами полісу ворожий і повинен бути відмежований не тільки політично, а й сакралью. Подібно до того, як домашній вівтар об'єднував навколо себе родину, так і місто було спільнотою людей, які проводили релігійні церемонії біля загального вівтаря богам-покровителям. Місто мало свої догмати, свій культ і своїх героїв, завдяки яким формувалися його сакральні структури, виступало засобом для їх фіксації і передачі нащадкам. Для римлян сфера сакрального була тому особливо важливою, що сакральна практика сприяла згуртуванню цивільного колективу, інші механізми відігравали меншу роль.

Римська громада постійно поповнювалася новими громадянами, й ті нові громадяни, які з дитинства не отримали досвіду цивільного життя, отримували такий досвід за допомогою сакрального життя.

Отже, античне місто можна розглядати як своєрідну модель, сформовану у відповідності з сакралізованою картиною світу. Воно сприймалося як замкнений цілісний простір, відмінний від природи, де проходить усе життя людини, було подібне до храму, де поклонялися своїм богам, набувало особливого статусу «гаранта» збереження традицій і відтворення світопорядку. У цьому просторі, обмеженому «містом», мали бути повністю враховані як фізичні, так і естетичні потреби і бажання людини. Місто постає як громада, захищена богами.

В Італії частина міст зберегла в Середні віки не тільки античне ядро, але навіть і його найбільші будови (наприклад, у Римі та Вероні). Зазвичай, середньовічне місто виходило за межі міста античності, але воно розрослося саме навколо колишнього римського ядра – арени, форуму, залишків міських стін, і нові будівлі часто зводили на місцях, розчищених від старих, і, навіть, зі старого матеріалу. Уже до XIII ст. основні італійські міста повністю мали середньовічний вигляд; від римської давнини збереглися, лише окремі базиліки.

З епохи розвинуеного Середньовіччя починається процес виникнення феодального міста як центру ремесла і торгівлі. Середземноморські порти Генуя, Венеція, Палермо, Марсель вдало використали в IX–X ст. ослаблення арабського і візантійського впливу в південному торговому регіоні. Основою розвитку міст Середньовіччя стали фортифікація, військова інженерна думка у поєднанні з релігійними ідеями. Надалі зводилися нові пояса стін, площа міста розширювалася, але в цілому його планування залишалася незмінним.

В епоху Відродження людина знаходиться в центрі світобудови, стає однією з центральних тем у мистецтві та архітектурі. Головними характеристиками «ідеального міста» Відродження є людиновимірність, регулярне планування, геометричні чіткі форми, центричність композиції, гармонійні пропорції. Детальні проекти «ідеального міста» описали у своїх трактатах видатні теоретики архітектури Відродження Вінченцо Скамоцці і Філарете, над вирішенням глобальних містобудівних завдань працювали Леон Баттіста Альберті, Андреа Палладіо і багато інших митців епохи Ренесансу.

Незважаючи на те, що теоретичні дослідження випереджали практику, у другій половині XV століття було декілька спроб втілити в життя проекти «ідеальної» міської забудови. В епоху Ренесансу розділяються естетичне і сакральне, сфера сакрального послідовно витісняється з духовного життя.

З XV століття місто починає відігравати нову роль у суспільному житті. Отже, до XVI ст. в усіх західноєвропейських країнах з'явилася густа мережа з кількох тисяч різноманітних торгово-ремісничих поселень, найчастіше невеликих. Вони були місцями жвавого товарного обміну з сільськогосподарською округою. Внаслідок цього лише зрідка виділялися великі міста – центри значного розвитку ремесла, майже завжди пов'язані з міжнародною торгівлею.

У XVI ст. потреба у трансформації міського простору була також викликана політичним напруженням, що існувала в той час не тільки в Італії, але й у Європі загалом. Це сприяло зведенню раціоналістично продуманих фортифікаційних споруд із регулярним плануванням у старих середньовічних містах. Прагнення правителів міст-держав відбудувати «ідеальне місто», знайшло прояв як у проектуванні нових міст «із чистого аркушу», так і в перетворенні вже існуючих середньовічних міст.

Ключовими засобами для досягнення цих цілей була прокладання прямих вулиць, мостів, каналів і побудова площ правильної геометричної форми. Кульмінацією фортифікаційної архітектури Відродження стало місто-фортеця Пальманова, план якого має форму зірки, вулиці розходяться променями від розташованої в центрі площі. Італійська Пієнца також є наочним прикладом спроби перетворення середньовічного поселення Корсіньяно в ідеальне ренесансне місто з прямими вулицями і регулярним плануванням.

Характерними прикметами Просвітництва було проголошення комплексу загальнолюдських ідей і цінностей, природних прав. Починалася нова фаза європейської історії. В основі філософії Просвітництва лежала критика існуючих в той час традиційних інститутів, звичаїв і моралі. У XVI–XVIII ст. набули популярності пантеїзм та деїзм. Новим квазірелігійним напрямком стало масонство, яке на основі «розумності» християнства намагалось створювати новий світовий порядок.

Епоха класицизму легітимувала в естетиці норми краси в архітектурі як незаперечну істину науки і продемонструвала всемогутність вільної фантазії митця. В архітектурі того часу з одного боку, панувало прагнення до раціональних композицій, з іншого – зростаюча тенденція до єдиного вольового початку в композиції, до підпорядкування волі людини не тільки принципів організації міських просторів, а й самої природи, яка перетворюється за законами геометрії, розуму, «ідеальної» краси.

Одеса була побудована за планом європейського зразку із урахуванням кліматичних умов та торгово-господарського профілю міста, вона мала бути компактним поселенням із прямокутно-сітчастим плануванням кварталів. У проєкті впізнавані раціональні утопічні ідеї, сформовані в Західній Європі.

У центральній частині міста наявні зразки практично всіх європейських стилів кінця XVIII–початку XX ст. При вирішенні питань розселення основна увага приділялася національній та конфесійній належності мешканців. Одеса була багатонаціональним містом, тому розселення одеситів здійснювалось навколо площ із сакральними спорудами різних конфесій.

У процесі пошуків європейської ідентичності у дискурсі вітчизняної урбаністики стають все більш популярними звернення до масонських наративів (у Києві, Вінниці, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Луцьку, Немирові, Ніжині, Миколаєві, Одесі, Острозі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших українських містах). Відомо, що людей завжди приваблюють сліди специфічного містично-естетичного альянсу які вони звикли шукати в пам'ятниках.

У XVIII–XIX ст. в Одесі діяло кілька масонських лож, які об'єднували багатьох відомих одеситів. До числа «вільних каменярів» належали також європейські архітектори Франц де Волан, Олександр Бернардацці, Лев Влодек та Франц Боффо. Вони втілили в Одесі найсміливіші архітектурні рішення і новації свого часу у вигляді пам'яток архітектури.

У міській міфології значне місце займають таємні символи, які вони розташували на будівлях і пам'ятниках міста. Оперний театр, Потьомкінські сходи, будівля філармонії, Пасаж і багато інших сакралізуються не тільки як унікальні в світовому масштабі споруди, а також як зашифровані масонські символи. Архітектор Франц Боффо спроектував нижню частину Потьомкінських сходів ширшою, ніж верхня. З моря Потьомкінські сходи виглядають, як піраміда з усіченою вершиною, яка символізує неповноту людства без всевладної «вершини». Вінчає сходи пам'ятник герцогу де Рішельє, який створив в Одесі масонську ложу, яку назвав «Золота акація». Акації у масонів означали чистоту, безсмертя і святість. Ці дерева з'явилися в Одесі теж завдяки герцогу де Рішельє, який особисто керував створенням садів. Акації розглядають як його заповіт: зберігати Одесу як святиню [10].

Замість ікон, хрестів і книг, масони – носії ідей Просвітництва людства – з неодмінним девізом «Свобода, рівність і братерство» зображували серпи з молотами, шестерні від механізмів, циркулі, лінійки, косинці та зірки, які ми звикли бачити на радянській символіці. Отже, створюється міський міфологізований хронотоп, який є своєрідною проєкцією сакралізованого міського простору в простір культури.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Міста є матеріальними втіленнями культурної історії і місцями концентрації людської взаємодії, ця їхня роль є центральною. При такому підході до міських досліджень виділяються два взаємозалежних напрямки: пов'язаний з історією змін міського середовища та спрямований до сфери історії свідомості, історії

намірів стосовно зміни довкілля та відображення їх у свідомості сучасників. Зауважимо, що жорсткий розподіл міських досліджень на просторово-економічну та історико-культурну складові також веде до самообмеження обох напрямів. Урбаністичні студії в Україні очікують повноцінної та фундаментальної інституціоналізації в академічній та науково-просвітницькій сферах.

Як підсумок зазначимо, що найважливіше завдання у дослідженні існуючих та створенні нових сакральних просторів – відновити зв'язок міського середовища з ідейними програмами минулого, з навмисним і ненавмисним впливом уявлень пересічних городян і керівників міста на процес його зміни. Злиття середовища і культури, включеність проектної діяльності в конкретну культуру з її традиціями, гуманізація середовища, концептуальність рішень та інтеграція екологічної складової, регіонального та етнокультурного аспектів у дизайні архітектурного середовища є пріоритетними напрямками в сфері практичного і теоретичного розвитку урбаністичних досліджень. Запропонований розгляд міського простору у сакральному вимірі не є завершеним і потребує дальшого вивчення із залученням досвіду тих культур, які зберегли уявлення про наявність священного простору, результатів реконструкцій архаїчного світобачення, власне, досліджень щодо осмислення виявлених культових місць та створення нових. Історично у сакральних просторів була не соціальна, а духовна функція. Зараз традиційний сакральний простір (храми, монастирі, тощо) виконує, насамперед, соціальну функцію. Сакралізація міського простору має стати конструктивною, сакралізувати потрібно не тільки те, що пов'язує нас з героїчними періодами історії, втратами та руїнами. Сакралізувати у міському просторі потрібно традиційні цінності, символи, образи майбутнього – значною мірою те, що дозволить Україні змінити свою долю.

Список використаної літератури

1. Воловик В. Н. Категории сакрального ландшафта // Географический вестник. Научный журнал Пермского университета.– Пермь, 2013.– № 4 (27).– С. 26–34.
2. Гуржи К. Л. Символическое картографирование: новые сакральные пространства украинских городов 2014–2018 гг. URL: <https://uisgda.com/ru/simvolicheskoe-kartografirovanie-novye-sakralnye-prostranstva-ukrainskih-gorodov-2014-2018-gg.html> (дата звернення: 17.10.2017)
3. Иванов В. В. К семиотическому изучению культурной истории большого города // Иванов В. В. Избранные труды по семиотике и истории культуры: в 7 т. / В.В. Иванов.– Т. 4: Знаковые системы культуры, искусства и науки.– М.: Языки славянских культур, 2007.– С. 165–179.
4. Иеротопия: сравнительные исследования сакральных пространств / ред.-сост.

- А. М. Лидов.– М.: Индрик, 2009.– 83 с
5. Карповець М. Місто як світ людського буття.– Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2014.– 258 с.
 6. Лефевр А. Производство пространства / Пер. с франц.– М.: Strelka Press, 2015.– 432 с.
 7. Лотман Ю. М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города. Семиотика города и городской культуры // Ученые записки Тартуского государственного университета. 644. Труды по знаковым системам.– Вып. XVIII.– Тарту, 1984.– С. 30–45.
 8. Митин И. И. На пути к региональной культурной географии: опыт англоамериканских географов XX века // Псковский регионологический журнал.– № 13.– Псков, 2012.– С. 3–11.
 9. Савченко В. А. Одесса масонская. (Неразгаданный миф города Солнца): Очерки.– Одесса: Optimum, 2007.– 147 с.
 10. Фюстель де Куланж Н. Д. Древний город. Религия, законы, институты Греции и Рима.– М.: ЗАО Центрполиграф, 2010.– 414 с.
 11. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем.– М.: Республика, 1993.– 447 с.
 12. Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское.– М., Ладомир, 2000.– 414 с.
 13. Manzo L. Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places // Journal of Environmental Psychology.– 23.– 2003.– P. 47–61. Режим доступа: http://larch.be.washington.edu/people/lynne/docs/Beyond_house_and_haven.pdf 34.

Фарида Тихомирова

ТРАНСФОРМАЦІЯ САКРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ЕВРОПЕЙСЬКОГО ГОРОДА

Статья посвящена особенностям сакрализации городского пространства на разных этапах развития европейской цивилизации. Городское пространство в его историческом развитии рассматривается как результат иеротопии. Показано, что городское пространство Одессы представляет собой своеобразный гиперпалimpseст, на котором угадывается отпечаток разнообразных мировоззренческих идей эпохи европейского Просвещения.

Ключевые слова: *иеротопия, сакральное пространство города, сакрализация городского пространства, городской миф, урбанистические студии.*

Farida Tykhomirova

TRANSFORMATION OF THE SACRED SPACE OF THE EUROPEAN CITY

The article is devoted to the peculiarities of sacralization of urban space during different stages of the development of European civilization. Urban

space in its historical development is regarded as the result of hierotopy. Decommunization of Ukrainian cities also provides vivid examples of desecralization and hierotopy. There is a change of sacral meaning and dynamic reformatting of urban spaces. The city has concentrated religious and administrative institutions that preserve the archetypal memory of their sacred origins, requiring their specialized spaces with the rules of ritual behavior and the distribution of roles established for them.

Cities are analyzed in a visual context, are “read” as texts and are treated as artistic images. The cultural turning draws attention also to the mythological aspects of the “character” of cities. In the multi-layered structure of urban space, sacred places are exceptional, the mythological principle of organization and structuring of reality operates against the backdrop of a demythologized urban space. Citizens consciously choose this or that reality and this choice determines their being, the possibility of being in the space of each of the existing realities at any moment. Such mythes are becoming an integral part of the formation of urban identity, a condition for raising the status of a city. In the process of searching for European identity in the discourse of domestic urbanism, an appeal to Masonic narratives is becoming increasingly popular. The urban space of Odessa is a kind of hyper palimpsest, which shows the imprint of the diversity of ideological ideas of the European Enlightenment.

Keywords: hierotopia, sacred space of the city, sacralization of urban space, urban studies, city myth.

References

1. Volovik V. N. (2013) Kategorii sakralnogo landshafta [Categories of the sacred landscape], *Geograficheskiy vestnik. Nauchnyy zhurnal Permskogo universiteta*. № 4 (27), Perm, pp. 26–34.
2. Gurzhi K. L. (2018) Simvolicheskoe kartografirovanie: novye sakralnye prostranstva ukrainskikh gorodov 2014–2018 gg. [Symbolic mapping: the new sacred spaces of Ukrainian cities 2014–2018] URL: <https://uisgda.com/ru/simvolicheskoe-kartografirovanie-novye-sakralnye-prostranstva-ukrainskikh-gorodov-2014-2018-gg.html> (visiting time: 17.10.2017)
3. Ivanov V. V. (2007) K semioticheskomu izucheniyu kulturnoy istorii bolshogo goroda [To the semiotic study of the cultural history of a large city], *Ivanov V. V. Izbrannye trudy po semiotike i istorii kultury: v 7 t.*, Moskva, Mosk. gos. un-t im. M. V. Lomonosova, In-t teorii i istorii mirovoy kultury. pp. 165–179.
4. Ierotopiya: sravnitelnye issledovaniya sakralnykh prostranstv [Hierotopy: comparative studies of sacral spaces] (2009). Tsentr vostochnokhristianskoy

- kultury; red.-sost. A. M. Lidov. Moskva, Indrik, 83 p.
5. Karpovets M. (2014) Misto yak svit liudskoho buttia: monohrafiia [City as the world of human existence: monograph.], *Ostroh*, Vyd. NaUOA, 258 p.
 6. Lefevr A. (2015) Proizvodstvo prostranstva [Production of space], per. s frants. Moskva, Strelka Press, 429 p.
 7. Lotman Yu. M. (1984) Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda. Semiotika goroda i gorodskoy kultury [The symbolism of Petersburg and the problems of the semiotics of the city], *Uchenye zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 644. *Trudy po znakovym sistemam*. vyp. XVIII, Tartu, pp. 30–45.
 8. Mitin I. I. (2012) Na puti k regionalnoy kulturnoy geografii: opyt angloamerikanskikh geografov XX veka [On the way to regional cultural geography: the experience of Anglo-American geographers of the twentieth century], *Pskovskiy regionologicheskiy zhurnal*, № 13, Pskov, pp. 3–11.
 9. Savchenko V. A. (2007) Odessa masonskaya. (Nerazgadannyi mif goroda Solntsa): Ocherki [Odessa Masonic. (Unsolved myth of the city of the Sun): Essays], *Odessa*, Optimum, 147 p.
 10. Fyustel Kulanzh de N. D. (2010) Drevniy gorod. Religiya, zakony, instituty Gretsii i Rima [Ancient city. Religion, laws, institutions of Greece and Rome], Moskva, ZAO Tsentrpoligraf, 414 p.
 11. Haydegger M. (1993) Vremya i bytie: Stati i vystupleniya, per. s nem [Time and Being: Articles and speeches], Moskva, Respublika. 447 p.
 12. Eliade M. (2000) Izbrannye sochineniya: Mif o vechnom vozvrashchenii; Obrazy i simvolyy; Svyashchennoe i mirskoe. [Selected works: The myth of eternal return; Images and symbols; Sacred and mundane], Moskva, Ladomir, 414 p.
 13. Manzo L. (2003) Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places, *Journal of Environmental Psychology*, № 23, pp. 47–61, http://larch.be.washington.edu/people/lynne/docs/Beyond_house_and_haven.pdf

Стаття надійшла до редакції 15.03.2018.

Стаття прийнята 26.04.2018.